

ΑΙΤΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΔΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ: ΟΙ ΑΠΟΨΕΙΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΤΣΑΤΣΑΚΗΣ

Φιλόλογος ΕΑΕ, PhD, Med
anton.tsatsakis@gmail.com

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΘΑΝΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων
ththanos@uoi.gr

■ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η σχολική βία και παραβατικότητα είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που τα τελευταία χρόνια προβληματίζει έντονα τους εκπαιδευτικούς της σχολικής κοινότητας, οι οποίοι καλούνται να αντιμετωπίσουν περιστατικά σχολικής βίας και παραβατικότητας. Η γνώση των παραγόντων που συμβάλλουν στην εμφάνιση της σχολικής βίας και παραβατικότητας είναι σημαντική για την αντιμετώπισή της. Σκοπός της έρευνας είναι να εξετάσει τις απόψεις εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αναφορικά με τους παράγοντες που συμβάλλουν στην εκδήλωση σχολικής βίας. Δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 868 εκπαιδευτικοί δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ως μέσο συλλογής των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, οι εκπαιδευτικοί του δείγματος θεωρούν ότι όλοι οι παράγοντες συμβάλλουν στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές. Πιο σημαντικούς θεωρούν τους κοινωνικούς παράγοντες και ιδιαίτερα την οικογένεια και την παρέα των συνομηλίκων. Θεωρούν επίσης ότι τα ΜΜΕ και ψυχοκοινωνικοί παράγοντες όπως ο αποκλεισμός και τα αισθήματα κατωτερότητας συμβάλλουν αρκετά στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές.

Λέξεις-κλειδιά: εκπαιδευτικοί, δευτεροβάθμια εκπαίδευση, σχολική βία, σχολική παραβατικότητα

A DETERMINISTIC APPROACH TO THE MANIFESTATION OF SCHOOL VIOLENCE AND DELINQUENCY: THE VIEWS OF SECONDARY SCHOOL TEACHERS

ANTONIOS TSATSAKIS

Phd, Secondary School Teacher
anton.tsatsakis@gmail.com

THEODOROS THANOS

Associate Professor, University of Ioannina
ththanos@uoi.gr

ABSTRACT

School violence and delinquency is a complex phenomenon that in recent years has pre-occupied teachers in the school community, who are called upon to deal with incidents of school violence and delinquency. Knowledge of the factors that contribute to the occurrence of school violence and delinquency is important in tackling it. The purpose of this research is to examine the views of secondary school teachers regarding the factors that contribute to the occurrence of school violence. The sample of the research consisted of 868 secondary school teachers. The questionnaire was used as a means of data collection. According to the results of the research, the teachers of the sample believe that all factors contribute to the manifestation of violence and delinquent behaviour by the students. They consider social factors as the most important, especially the family and the company of peers. They also believe that the media and psychosocial factors such as exclusion and feelings of inferiority contribute significantly to the manifestation of violence and delinquent behaviour by students.

Keywords: *teachers, secondary education, school violence, school delinquency*

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΒΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΒΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

Η σχολική βία και παραβατικότητα αποτελεί διαχρονικό φαινόμενο (Κουράκης, 2018). Τα τελευταία χρόνια, όπως προκύπτει και από τις σχετικές έρευνες, η scho-

λική βία και παραβατικότητα βρίσκεται στο επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος. Μελετώνται κυρίως η συχνότητα, οι μορφές και οι παράγοντες της σχολικής βίας και παραβατικότητας (Θάνος, 2016).

Ο ορισμός της σχολικής βίας και παραβατικότητας είναι αναγκαίος για τη μελέτη της και εξαρτάται από την προσέγγιση που χρησιμοποιείται (Θάνος, 2020). Στο πλαίσιο της συναινετικής προσέγγισης, η βία θεωρείται ότι αποτελεί μια συμπεριφορά που προσβάλλει θεμελιώδεις αξίες μιας κοινωνίας. Αντίθετα, στο πλαίσιο της συγκρουσιακής προσέγγισης, ο ορισμός μιας πράξης ως παραβατικής αποτελεί κοινωνική κατασκευή, που εξυπηρετεί τα συμφέροντα των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων. Οι θεωρίες της κοινωνικής (δι)αντίδρασης ορίζουν τη βία ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των κοινωνικών υποκειμένων (Θάνος, Καμαρινός, Κυρίδης, & Φωτόπουλος, 2017).

Σύμφωνα με τον επικρατούμενο ορισμό, ως σχολική βία ορίζεται η επιβολή της βούλησης ενός ή περισσότερων μαθητών σε κάποιον άλλο ή κάποιους άλλους μαθητές (Αρτινοπούλου, 2001) στον χώρο του σχολείου (Πανούσης, 2013). Η παραβατικότητα αποτελεί ευρύτερη έννοια και περιλαμβάνει όλες τις συμπεριφορές των μαθητών που παραβιάζουν τους κανόνες του σχολείου (Θάνος, 2016).

Οι συναινετικές και ορισμένες συγκρουσιακές προσεγγίσεις θεωρούν ότι η βία και η παραβατικότητα είναι αποτέλεσμα κάποιων παραγόντων, γι' αυτό και ονομάζονται «αιτιοκρατικές προσεγγίσεις». Από την άλλη, ορισμένες συγκρουσιακές προσεγγίσεις υποστηρίζουν ότι η βία και η παραβατικότητα δεν είναι αποτέλεσμα παραγόντων, αλλά αποτέλεσμα χαρακτηρισμού των πράξεων, γι' αυτό και ονομάζονται «κριτικές προσεγγίσεις» (Δασκαλάκης, 1985).

Σύμφωνα με τις αιτιοκρατικές προσεγγίσεις, οι παράγοντες που συμβάλλουν στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές διακρίνονται σε δύο μεγάλες ομάδες: στους ατομικούς και τους κοινωνικούς παράγοντες (Θάνος, 2017).

ΑΤΟΜΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Ατομικοί παράγοντες είναι το φύλο, η κληρονομικότητα, άλλοι ψυχικοί και ψυχολογικοί παράγοντες κ.ά. Στην πλειονότητά τους, οι σχετικές μελέτες και έρευνες θεωρούν ότι οι ατομικοί παράγοντες δεν ερμηνεύουν επαρκώς την εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους ανθρώπους ή ότι δεν επαρκούν από μόνοι τους (Θάνος, 2016· Φαρσεδάκης, 1986).

Το φύλο

Το φύλο του ατόμου αποτελεί σημαντικό παράγοντα εκδήλωσης βίας και παραβατικής συμπεριφοράς. Η διαφοροποίηση μεταξύ των φύλων συνδέεται με τα κοινωνικά στερεότυπα για τα φύλα (Γεωργούλας, 2009), σύμφωνα με τα οποία τα αγόρια εκδηλώνουν πιο συχνά και διαφορετικές –συνήθως πιο ακραίες– μορφές βίας σε σχέση με τα κορίτσια. Τα κορίτσια επιδίδονται πιο συχνά σε πειράγματα/παρενοχλήσεις, ενώ τα αγόρια εκδηλώνουν σωματική βία. Αυτές οι διαφορές αποδίδονται τόσο σε βιολογικούς όσο και σε κοινωνικοπολιτισμικούς παράγοντες (Θάνος & Μπούνα, 2015).

Βιολογικοί και κληρονομικοί παράγοντες

Στο παρελθόν, κατά την ερμηνεία της εγκληματικής συμπεριφοράς των ανθρώπων, επικράτησε αρχικά η άποψη ότι η εν λόγω συμπεριφορά δεν είναι αποτέλεσμα ανθρώπινης βούλησης αλλά κληρονομικής προδιάθεσης (Ζαραφωνίτου, 2004). Προς αυτή την κατεύθυνση διενεργήθηκαν πολλές έρευνες που εξέτασαν την παραβατικότητα των μαθητών σε σχέση με την εγκληματικότητα των γονέων. Οι έρευνες έδειξαν ότι υπάρχει σχέση μεταξύ της παραβατικότητας των γονέων και των παιδιών, παρέβλεπαν όμως τον παράγοντα της κοινωνικοποίησης των παιδιών και την επίδραση που ασκούν οι γονείς (Φαρσεδάκης, 1986). Πράγματι, είναι δύσκολο να διαχωρίσει κανείς τους κληρονομικούς από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες και να καταλήξει σε ασφαλή συμπεράσματα (Αλεξιάδης, 2004).

Ο Ν. Κουράκης (2018) περιγράφει πειράματα των Βρετανών επιστημόνων G. Fairchild και I. Goodyer, από όπου προέκυψε ότι τα παιδιά που υφίστανται εκφοβισμό παρουσιάζουν χαμηλό επίπεδο κορτιζόλης, που είναι μια στεροειδής ορμόνη. Η αυξημένη «παρουσία» κορτιζόλης στον ανθρώπινο οργανισμό συμβάλλει στον έλεγχο των συναισθημάτων και καταστέλλει την εκδήλωση βίαιων παρορμήσεων. Είναι πιθανό ότι η μειωμένη παρουσία αυτής της «αγχολυτικής» ορμόνης σε ορισμένα παιδιά τα οδηγεί στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς.

Ψυχικοί και ψυχολογικοί παράγοντες

Μετά τους βιολογικούς παράγοντες, οι έρευνες στράφηκαν στη μελέτη ψυχικών και ψυχολογικών παραγόντων, όπως η επιληψία, η σχιζοφρένεια, η κατάθλιψη κ.λπ. Και σε αυτή την περίπτωση η εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς δεν θεωρήθηκε αποτέλεσμα της «ελεύθερης βούλησης» των ανθρώπων (Σπινέλλη, 2005). Ωστόσο, έρευνες έδειξαν ότι οι άνθρωποι με ψυχικές-ψυχολογικές διαταραχές –για παράδειγμα σχιζοφρένεια– δεν διαφοροποιούνται από τους υπόλοιπους στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς (Τσαλίκoglου, 1987).

Διαταραχή ελλειμματικής προσοχής και υπερκινητικότητα (ΔΕΠΥ), μαθησιακές δυσκολίες, νοτική υστέρηση

Μελέτες εξέτασαν την εμπλοκή –και κυρίως τη θυματοποίηση– μαθητών με μαθησιακές δυσκολίες, ΔΕΠΥ και νοτική υστέρηση σε περιστατικά σχολικής βίας και εκδήλωσης παραβατικής συμπεριφοράς, στηριζόμενες σε δύο υποθέσεις: (α) τα συγκεκριμένα παιδιά δεν μπορούν να αντιληφθούν τους σχολικούς κανόνες και να προσαρμοστούν σε αυτούς, με αποτέλεσμα να τους παραβιάζουν· και (β) τα παιδιά αυτά προβαίνουν στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς λόγω των μειωμένων σχολικών τους επιδόσεων. Τα αποτελέσματα των μελετών έδειξαν ότι δεν υπάρχει αιτιώδης σχέση και ότι τα παιδιά με ΔΕΠΥ και μαθησιακές δυσκολίες δεν διαφοροποιούνται από τα υπόλοιπα στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς (Θεμελή, 2013).

Στις σχετικές μελέτες δόθηκε έμφαση και στη θυματοποίηση των παιδιών με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες και αναπηρία. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα των μελετών, τα παιδιά με ειδικές ανάγκες και αναπηρία έχουν περισσότερες πιθανότητες να θυματοποιηθούν συγκριτικά με τα υπόλοιπα παιδιά (Κουρκούτας & Chartier, 2008· Rose, Monda-Amaya, & Espelage, 2010).

Η αναπτυξιακή φάση/πορεία των παιδιών

Η αναπτυξιακή φάση στην οποία βρίσκονται τα παιδιά συνδέεται με την εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς. Τα μικρά παιδιά δεν έχουν την ικανότητα να αντιληφθούν έννοιες, κανόνες και τις συνέπειες των πράξεών τους, με αποτέλεσμα να παραβιάζουν τους κανόνες. Γι' αυτόν τον λόγο έχουν το «μη καταλογιστέο» (Θάνος, 2016).

Κατά τη διάρκεια της εφηβείας και στο πλαίσιο της προσπάθειάς τους να διαμορφώσουν την ταυτότητά τους, τα νεαρά άτομα είναι πιθανό να εκδηλώσουν βίαιη και παραβατική συμπεριφορά. Αυτή η συμπεριφορά των εφήβων είναι επιφαινόμενη της αναπτυξιακής τους πορείας και δεν πρέπει να προβληματίζει ιδιαίτερα, γιατί με την ολοκλήρωση της εφηβικής φάσης αυτές οι συμπεριφορές παύουν να εμφανίζονται (Chartier, Walker, & Naimark, 2010· Πανούσης, 2013).

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Στους κοινωνικούς παράγοντες περιλαμβάνονται η οικογένεια, το σχολείο, η παρέα των συνομηλίκων, τα ΜΜΕ, η ευρύτερη περιοχή κ.ά. (Φαρσεδάκης, 1986). Οι παράγοντες αυτοί αποτελούν επίσης φορείς κοινωνικοποίησης.

Οικογένεια

Η οικογένεια αποτελεί πρωτογενή φορέα κοινωνικοποίησης. Θεωρείται ο σημαντικότερος από όλους για διάφορους λόγους: η οικογενειακή επίδραση ξεκινά πριν από την επίδραση οποιουδήποτε άλλου παράγοντα· υπάρχει έντονη συναισθηματική φόρτιση, γεγονός που αυξάνει την επίδρασή της στο άτομο· εισάγει και εντάσσει το άτομο σε ένα πλέγμα συγγενικών σχέσεων και επιρροών (π.χ. θρησκεία)· το παιδί δεν μπορεί να απομονώσει τα στοιχεία με τα οποία δεν συμφωνεί κ.ά. (Τάτσης, 1999).

Η συναισθηματική ασφάλεια, το ήρεμο οικογενειακό περιβάλλον, η θετική στάση απέναντι στη μόρφωση και τις αξίες του σχολείου, οι θετικές προσδοκίες των γονέων, η κάλυψη των συναισθηματικών αναγκών του παιδιού, η κατανόηση από τους γονείς των δυσκολιών του παιδιού στο σχολείο αντί της τιμωρίας του, και οι θετικές εμπειρίες του παιδιού συμβάλλουν στην εκδήλωση της επιθυμητής συμπεριφοράς από αυτό. Αντίθετα, ορισμένα οικογενειακά προβλήματα, όπως είναι το διαζύγιο, οι συγκρούσεις, η ενδοοικογενειακή βία, η ανεργία κ.λπ., καθώς και η αδιαφορία των γονέων είναι πιθανό να συμβάλλουν στην ανάπτυξη παραβατικής συμπεριφοράς από το παιδί (Baldry, 2003· Espelage, Bosworth, & Simon, 2000· Πυργιωτάκης, 1994). Παραβατική συμπεριφορά μπορεί επίσης να εκδηλώσουν τα παιδιά των οποίων οι γονείς είναι αυστηροί και επιβάλλουν σκληρή πειθαρχία, ή αντίθετα είναι υπερβολικά ανεκτικοί (Bowes, Arseneault, Maughan, Taylor, Caspi, & Moffitt, 2009· Olweus, 1999). Τέλος, η κοινωνικοποίηση και ο τρόπος άσκησης κοινωνικού ελέγχου των παιδιών από την οικογένεια συνδέονται με τη διαμόρφωση παραβατικής ή μη συμπεριφοράς στα παιδιά (Hanish, Kochenderfer-Ladd, Fabes, Martin, & Denning, 2004).

Σχολείο

Το σχολείο ως φορέας κοινωνικοποίησης υιοθετεί ένα αξιακό σύστημα το οποίο είναι παρόμοιο με το αξιακό σύστημα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα παιδιά που στο κοινωνικό τους περιβάλλον έχουν ενσωματώσει ένα διαφορετικό σύστημα αξιών να αντιμετωπίζουν δυσκολίες αφενός στην προσαρμογή τους και αφετέρου στη σχολική τους επίδοση. Οι δυσκολίες προσαρμογής στην κουλτούρα του σχολείου και η σχολική αποτυχία αποτελούν παράγοντες που συνδέονται με την εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές (Bourdieu & Passeron, 1993· Θάνος, 2009).

Άλλες σχολικές παράμετροι, όπως ο αυταρχισμός, η αυστηρότητα, η μη συμμετοχή των μαθητών στη λήψη αποφάσεων, η απουσία επαγγελματικής καθοδήγησης των παιδιών, ο ανταγωνισμός, η έλλειψη επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών

σε θέματα διαχείρισης συγκρούσεων κ.ά., συνδέονται με την εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές (Φαρσεδάκης, 1986).

Παρέα συνομηλίκων

Η παρέα των συνομηλίκων ασκεί μεγάλη επίδραση στα παιδιά, ιδιαίτερα κατά την εφηβική ηλικία. Στο πλαίσιο της παρέας, τα παιδιά συμμετέχουν και δρουν επί ίσοις όροις, εκφράζονται με αμεσότητα χωρίς τις δεσμεύσεις της κοινωνικής συμβατικότητας, και καθορίζουν τα ίδια τους κανόνες λειτουργίας της ομάδας (Τάτσης, 1999). Σε κάποιες περιπτώσεις όμως τα παιδιά συμμετέχουν σε παρέες με παραβατική κουλτούρα. Μάλιστα, αυτό συμβαίνει μερικές φορές όταν τα παιδιά έχουν απορριφθεί από άλλες παρέες. Για να γίνουν λοιπόν αποδεκτά, υιοθετούν την παραβατική κουλτούρα και εκδηλώνουν και αυτά παραβατική συμπεριφορά (Γεωργούλας, 2000· Πανταζή-Μελίστα, 2013).

Μέσα μαζικής ενημέρωσης

Τα ΜΜΕ αποτελούν σημαντικό φορέα κοινωνικοποίησης σήμερα, γιατί ψυχαγωγούν, ενημερώνουν, προβάλλουν πρότυπα συμπεριφοράς, αναδεικνύουν κοινωνικούς ρόλους, παρουσιάζουν επιλεκτικά κάποια συστήματα αξιών, παρέχουν πλαίσια ομαδικής και ατομικής ταύτισης κ.ά. (Τάτσης, 1999). Μπορούν να επηρεάσουν τους νέους στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς μέσω της προβολής εικόνων και σκηνών βίας. Γι' αυτό και η πολιτεία έχει θεσπίσει νόμο ο οποίος θέτει περιορισμό στην προβολή ακατάλληλων σκηνών και σκηνών βίας (Σπυρόπουλος, 2011). Ωστόσο, δεν έχει αποδειχθεί ότι υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ ΜΜΕ και εκδήλωσης βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τα παιδιά (Πανούσης, 2010).

Μετανάστευση

Στην κοινωνία επικρατούν αρνητικά κοινωνικά στερεότυπα για τον «αλλοδαπό» παραβάτη. Ο μετανάστης ανήλικος είναι πιθανό να εκδηλώσει παραβατική συμπεριφορά στο πλαίσιο του σχολείου, ή ευρύτερα της κοινωνίας, επειδή μπορεί να βιώνει κάποια πολιτισμική σύγκρουση, οι συνθήκες διαβίωσής του να είναι δύσκολες και τα μέτρα προστασίας του πενιχρά ή ανύπαρκτα (Γεωργούλας, 2009· Καρύδης, 2008). Έρευνες στη χώρα μας αλλά και διεθνώς δείχνουν ότι οι αλλοδαποί μαθητές δεν εκδηλώνουν συχνότερα βία ή παραβατική συμπεριφορά από τους υπόλοιπους μαθητές. Αντίθετα, έχει επισημανθεί ότι οι αλλοδαποί μαθητές έχουν περισσότερες πιθανότητες να θυματοποιηθούν (Νικολάου, 2013).

■ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι άνθρωποι και η επιστήμη της εγκληματολογίας έχουν προσπαθήσει να εξηγήσουν το φαινόμενο της εκδήλωσης παραβατικής συμπεριφοράς μελετώντας τους παράγοντες που οδηγούν κάποιους ανθρώπους σε τέτοιου είδους συμπεριφορές, δηλαδή το πέρασμα στην πράξη. Η μελέτη των παραγόντων είναι σημαντική για την πρόληψη και την αντιμετώπιση της σχολικής βίας και παραβατικότητας. Οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τους παράγοντες της σχολικής βίας και παραβατικότητας έχουν πρόσθετη σημασία, επειδή οι εκπαιδευτικοί συμμετέχουν στη διαχείριση και την αντιμετώπισή της.

Σκοπός και στόχοι

Σκοπός της έρευνας είναι η εξέταση των απόψεων εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης για τους παράγοντες εκδήλωσης σχολικής βίας και παραβατικότητας. Οι απόψεις τους εξετάζονται σε σχέση με το φύλο τους, τα χρόνια υπηρεσίας τους, τις σπουδές τους, την αστικότητα της περιοχής του σχολείου στο οποίο διδάσκουν και τη βαθμίδα εκπαίδευσης στην οποία υπηρετούν (γυμνάσιο-λύκειο).

Δείγμα

Το δείγμα της έρευνας αποτελείται από 868 εκπαιδευτικούς δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διαφόρων σχολείων της χώρας μας. Η επιλογή των εκπαιδευτικών δεν πραγματοποιήθηκε με κάποια συστηματική μέθοδο, αλλά βάσει της δυνατότητας πρόσβασης στα σχολεία και τους εκπαιδευτικούς. Συμμετείχαν 868 εκπαιδευτικοί, εκ των οποίων οι 346 ήταν άνδρες (39,9%) και οι 522 γυναίκες (60,1%). Ως προς τα χρόνια υπηρεσίας, το 5,2% έχει έως 5 χρόνια υπηρεσίας, το 16,2% από 6 έως 10 χρόνια υπηρεσίας, το 22,5% από 11 έως 15 χρόνια υπηρεσίας, το 19,5% από 16 έως 20 χρόνια υπηρεσίας, το 16,4% από 21 έως 25 χρόνια υπηρεσίας και το 20,3% από 26 χρόνια υπηρεσίας και άνω. Με κριτήριο τις σπουδές, το 13,2% των εκπαιδευτικών του δείγματος δήλωσε ότι έχει δεύτερο πτυχίο, το 29,3% ότι είναι κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος και το 5,3% ότι έχει διδακτορικό δίπλωμα. Επίσης, το 4,6% ανέφερε ότι έχει κάποιο άλλο τίτλο σπουδών/δίπλωμα. Με βάση τη βαθμίδα εκπαίδευσης στην οποία διδάσκουν, οι 354 εκπαιδευτικοί (40,8%) διδάσκουν στο γυμνάσιο, οι 485 εκπαιδευτικοί στο γενικό λύκειο (55,9%) και οι 29 στο επαγγελματικό λύκειο (3,3%). Με κριτήριο την αστικότητα της περιοχής του σχολείου όπου διδάσκουν, το 68,9% διδάσκει σε αστική περιοχή, το 15,2% σε ημιαστική και το 15,8% σε αγροτική περιοχή.

Μέσο συλλογής και ανάλυση των στοιχείων

Για τη συλλογή των στοιχείων της έρευνας χρησιμοποιήθηκε το ερωτηματολόγιο, γιατί υπήρχε η δυνατότητα επίδοσής του σε μεγάλο δείγμα κοινωνικών υποκειμένων, το οποίο παρουσιάζει ποικιλία στη σύνθεσή του ως προς το φύλο, την ηλικία, τις σπουδές κ.λπ. (Bryman, 2017). Το ερωτηματολόγιο βασίστηκε σε αντίστοιχο ερωτηματολόγιο με το οποίο εξετάστηκαν οι απόψεις των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης για τη σχολική βία και παραβατικότητα (Θάνος, 2016). Οι ερωτήσεις προσαρμόστηκαν στα χαρακτηριστικά των εκπαιδευτικών και των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Το ερωτηματολόγιο αποτελούνταν από δύο ενότητες. Η πρώτη περιλάμβανε ερωτήσεις σχετικά με τα ατομικά στοιχεία των εκπαιδευτικών. Η δεύτερη ενότητα ερωτήσεων αφορούσε τους παράγοντες που συνδέονται με την εκδήλωση σχολικής βίας και παραβατικότητας από τους μαθητές, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία. Υπήρχε επίσης ανοιχτή ερώτηση, η οποία έδινε στους εκπαιδευτικούς τη δυνατότητα να συμπληρώσουν άλλους παράγοντες που δεν περιλαμβάνονταν στο ερωτηματολόγιο. Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών για τη συμβολή κάθε παράγοντα δόθηκαν σε μια τετράβαθμη κλίμακα: καθόλου, λίγο, αρκετά, πολύ. Πριν την τελική επίδοση του ερωτηματολογίου πραγματοποιήθηκε πιλοτική έρευνα.

Στατιστική ανάλυση των στοιχείων

Η στατιστική ανάλυση των στοιχείων της έρευνας είναι περιγραφική αλλά και επαγωγική. Η περιγραφική ανάλυση αφορά την κατανομή των απόλυτων και σχετικών συχνοτήτων των απαντήσεων των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του δείγματος στις διάφορες κατηγορίες και τον μέσο όρο (μ.ό.) και την τυπική απόκλιση (τ.α.) ως συνοπτικά μέτρα κεντρικής τάσης και διασποράς των απαντήσεων των εκπαιδευτικών του δείγματος. Η κωδικοποίηση των ερωτήσεων έγινε ως εξής: «πολύ» = 1, «αρκετά» = 2, «λίγο» = 3 και «καθόλου» = 4. Βάσει αυτής της κωδικοποίησης, το εύρος των τιμών είναι «πολύ» αν ο μέσος όρος του εξεταζόμενου δείκτη δεν υπερβαίνει την τιμή 1,50· «αρκετά» αν ο μέσος όρος του δείκτη κυμαίνεται από 1,51 έως 2,50· «λίγο» αν ο μέσος όρος βρίσκεται στο διάστημα μεταξύ 2,51 και 3,50· και «καθόλου» αν ο αντίστοιχος μέσος όρος εντοπίζεται μεταξύ 3,51 με 4,0. Η κωδικοποίηση αυτή δίνει τη δυνατότητα σύγκρισης μεταξύ των διαφόρων δεικτών με απόλυτο τρόπο, σύμφωνα με την τιμή του μέσου όρου.

Η επαγωγική ανάλυση αφορά τον έλεγχο της σχέσης ανάμεσα σε: (α) μια κατηγορική μεταβλητή με δύο κατηγορίες και μια ποσοτική (π.χ. «φύλο» με «σωματική ποινή» ως τρόπος αντιμετώπισης της παραβατικής συμπεριφοράς), όπου εφαρμόστηκε το μη παραμετρικό κριτήριο Mann-Whitney· (β) μια κατηγορική μεταβλητή

με περισσότερες από δύο κατηγορίες και μια ποσοτική, όπου εφαρμόστηκε το μη παραμετρικό κριτήριο των Kruskal-Wallis. Στις περιπτώσεις όπου το κριτήριο των Kruskal-Wallis έδειχνε την ύπαρξη στατιστικά σημαντικής διαφοράς, εφαρμόστηκε συμπληρωματικά το τεστ πολλαπλών συγκρίσεων Bonferroni. Σε όλες τις περιπτώσεις στατιστικού ελέγχου, ως επίπεδο στατιστικής σημαντικότητας υιοθετήθηκε το $p=.05$. Η ανάλυση διενεργήθηκε με το λογισμικό SPSS v 22.0.

Δεοντολογία της έρευνας

Με επιστολή που υπήρχε στην αρχή του ερωτηματολογίου, οι συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί ενημερώθηκαν για τον σκοπό και τους στόχους της έρευνας, τον φορέα υλοποίησης, την ανωνυμία συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου, την αξιοποίηση των απαντήσεων τους μόνο για την έρευνα, καθώς και τη δυνατότητα να επικοινωνήσουν με τους ερευνητές και να πληροφορηθούν σχετικά με τα αποτελέσματα της έρευνας. Η συμμετοχή ήταν εθελοντική και δεν ασκήθηκε καμία πίεση. Η έρευνα συμμορφώθηκε με τον κώδικα δεοντολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, που αναφέρεται σε αρχές όπως η αποχή από έρευνες που θα μπορούσαν να επιφέρουν βλάβη ή κίνδυνο βλάβης στην κοινωνία και το οικοσύστημα, η τήρηση της ισχύουσας νομοθεσίας, ο σεβασμός στην αξιοπρέπεια και στα δικαιώματα τρίτων προσώπων κ.ά.¹

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 1, όπως προκύπτει από την τιμή του μέσου όρου κάθε απάντησης, κανένας παράγοντας δεν συμβάλλει «πολύ» ή «καθόλου» στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές. Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι οι μισοί περίπου παράγοντες (13 από τους 25) συμβάλλουν «αρκετά» στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς και οι μισοί περίπου παράγοντες (12 από τους 25) συμβάλλουν «λίγο». Οι παράγοντες που οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι συμβάλλουν «αρκετά» είναι κοινωνικοί/περιβαλλοντικοί, ενώ αυτοί που συμβάλλουν «λίγο» είναι κυρίως ατομικοί.

Σύμφωνα με την τιμή του μέσου όρου των απαντήσεων των εκπαιδευτικών, ο παράγοντας που συμβάλλει περισσότερο από όλους στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς των μαθητών είναι ο «τρόπος διαπαιδαγώγησης του

1. Κώδικας Δεοντολογίας Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Ιωάννινα: Ειδικός Λογαριασμός Κονδυλίων Έρευνας (ΕΛΚΕ) Πανεπιστημίου Ιωαννίνων: <http://www.rc.uoi.gr/index.php/thesmiko-plaisio/kodikas-deontologias> (τελευταία ανάκτηση: 12/09/2020).

Πίνακας 1. Κατανομή (ν και %) των απαντήσεων των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του δείγματος για κάθε παράγοντα σχολικής βίας και παραβατικότητας των μαθητών ως προς τη συμβολή του στην εκδήλωσή της. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των μορφών.

Παράγοντες εκδήλωσης σχολικής βίας και παραβατικότητας	Πολύ συχνά		Αρκετά συχνά		Λίγο συχνά		Καθόλου συχνά		μ.ό.	τ.α.
	ν	%	ν	%	ν	%	ν	%		
Συναισθήματα κατωτερότητας	160	18,6	453	52,6	194	22,5	54	6,3	2,16	0,80
Νοητικές-γνωστικές ανεπάρκειες	61	7,1	348	40,6	302	35,2	146	17,0	2,62	0,85
Κληρονομικότητα	23	2,7	117	13,8	374	44,2	332	39,2	3,20	0,777
Νευροφυσιολογικές δυσλειτουργίες	31	3,7	166	19,7	369	43,8	277	32,9	3,06	0,82
Ψυχολογικά προβλήματα της οικογένειας	261	30,4	397	46,2	160	18,6	41	4,8	1,98	0,83
Οικονομική κατάσταση της οικογένειας/συνθήκες διαβίωσης	215	25,0	413	48,0	189	22,0	43	5,0	2,07	0,82
Τρόπος διαπαιδαγώγησης του παιδιού	463	53,7	321	37,2	64	7,4	14	1,6	1,57	0,70
από την οικογένειά του										
Κοινωνική προέλευση του μαθητή	136	15,9	358	41,8	284	33,1	79	9,2	2,36	0,86
Έλλειψη κατανόησης από τους γονείς	251	29,2	385	44,7	187	21,7	38	4,4	2,01	0,83
Έλλειψη κατανόησης από τους εκπαιδευτικούς του σχολείου	105	12,2	272	31,7	354	41,3	127	14,8	2,59	0,89
Περιβάλλον που ευνοεί την εγκληματικότητα	111	13,1	182	21,4	295	34,7	261	30,7	2,83	1,01
Υποβαθμισμένη περιοχή διαμονής	63	7,4	212	24,9	315	36,9	263	30,8	2,91	0,92
Μοναξιά	136	15,9	335	39,0	298	34,7	89	10,4	2,40	0,87
Παρέα συνομηλίκων	339	39,4	370	43,0	131	15,2	20	2,3	1,80	0,78
Ατόρπιση/αποκλεισμός από τους συμμαθητές	220	25,5	353	41,0	235	27,3	54	6,3	2,14	0,87
Ατόρπιση/αποκλεισμός από τους εκπαιδευτικούς του σχολείου	95	11,1	183	21,3	287	33,4	294	34,2	2,91	1,00
MME και τεχνολογία	234	27,3	371	43,2	194	22,6	59	6,9	2,09	0,88
Προέλευση από άλλη χώρα/εξωτερικός μεταναστής	77	9,0	255	29,8	357	41,7	167	19,5	2,72	0,88
Τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας του σχολείου	63	7,3	241	28,1	341	39,7	213	24,8	2,82	0,89
Φύλο του μαθητή	66	7,7	189	22,1	360	42,1	240	28,1	2,91	0,90
Εφηβεία	237	27,6	414	48,1	174	20,2	35	4,1	2,01	0,80
Κακοί χειρισμοί των εκπαιδευτικών	94	11,0	258	30,1	376	43,8	130	15,2	2,63	0,87
Κακοποίηση από το σπίτι	238	28,0	242	28,5	213	25,1	157	18,5	2,34	1,07
Αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου	34	4,0	152	17,7	366	42,7	306	35,7	3,10	0,83
Χαμηλή επίδοση	77	9,0	304	35,4	357	41,6	121	14,1	2,47	0,84

παιδιού από την οικογένειά του» (μ.ό.=1,57). Ειδικότερα, το 53,7% δήλωσε ότι η οικογένεια συμβάλλει «πολύ» και το 37,2% «αρκετά». Ο συγκεκριμένος παράγοντας είναι ο μοναδικός που θεωρείται ότι συμβάλλει «πολύ» σε τόσο υψηλό ποσοστό (άνω του 50%). Υψηλό είναι και το ποσοστό (82,6%) των εκπαιδευτικών που θεωρεί ότι η «παρέα των συνομηλίκων» (μ.ό.=1,80) συμβάλλει «πολύ» (39,4%) ή «αρκετά» (43,0%) στην εμφάνιση παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές.

Άλλοι παράγοντες οι οποίοι, σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευτικών, συμβάλλουν «αρκετά» στην εμφάνιση παραβατικής συμπεριφοράς των μαθητών είναι τα «ψυχολογικά προβλήματα της οικογένειας» (μ.ό.=1,98), η «εφηβεία» (μ.ό.=2,01), η «έλλειψη κατανόησης από τους γονείς» (μ.ό.=2,01) και η «οικονομική κατάσταση της οικογένειας» (μ.ό.=2,07). Το ποσοστό των εκπαιδευτικών που θεωρούν ότι αυτοί οι παράγοντες συμβάλλουν «αρκετά» ή «πολύ» κυμαίνεται από 73% έως 76,2%.

«Αρκετά» συμβάλλουν επίσης οι παράγοντες: «ΜΜΕ και τεχνολογία» (μ.ό.=2,09), «απόρριψη/αποκλεισμός από τους συμμαθητές» (μ.ό.=2,14), «συναισθήματα κατωτερότητας» (μ.ό.=2,16), «κακοποίηση από το σπίτι» (μ.ό.=2,34), «κοινωνική προέλευση του μαθητή» (μ.ό.=2,36), «μοναξιά» (μ.ό.=2,40) και «χαμηλή επίδοση του μαθητή» (μ.ό.=2,47).

Σύμφωνα με τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών του δείγματος, οι παράγοντες που συνδέονται με τα ατομικά χαρακτηριστικά, τον ρόλο του σχολείου και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον συμβάλλουν «λίγο» στην εμφάνιση παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές. Αυτοί οι παράγοντες είναι με ιεραρχική σειρά, βάσει της τιμής του μέσου όρου των απαντήσεων των εκπαιδευτικών για κάθε παράγοντα, οι εξής: «κληρονομικότητα» (μ.ό.=3,20), «αναλυτικό πρόγραμμα του σχολείου» (μ.ό.=3,10), «νευροφυσιολογικές δυσλειτουργίες» (μ.ό.=3,06), «υποβαθμισμένη περιοχή διαμονής» (μ.ό.=2,91), «απόρριψη/αποκλεισμός από τους εκπαιδευτικούς του σχολείου» (μ.ό.=2,91), «φύλο του μαθητή» (μ.ό.=2,91), «περιβάλλον που ευνοεί την εγκληματικότητα» (μ.ό.=2,83), «τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας του σχολείου» (μ.ό.=2,82), «προέλευση από άλλη χώρα» (μ.ό.=2,72), «κακοί χειρισμοί των εκπαιδευτικών» (μ.ό.=2,63), «νοητικές-γνωστικές ανεπάρκειες» (μ.ό.=2,62) και «έλλειψη κατανόησης από τους εκπαιδευτικούς» (μ.ό.=2,59).

Με κριτήριο το φύλο τους, οι απόψεις των εκπαιδευτικών του δείγματος εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ τους στους εξής παράγοντες εκδήλωσης παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές: «τρόπος διαπαιδαγώγησης του παιδιού από την οικογένειά του» ($p=.005$), «έλλειψη κατανόησης από τους γονείς» ($p=.005$), «συναισθήματα κατωτερότητας» ($p=.000$), «ΜΜΕ και τεχνολογία» ($p=.013$), «προέλευση από άλλη χώρα/εξωτερικός μετανάστες» ($p=.028$), «χαμη-

Πίνακας 2. Μέσοι όροι και τυπικές αποκλίσεις των απαντήσεων των εκπαιδευτικών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του δείγματος για τους παράγοντες εκδήλωσης σχολικής βίας και παραβατικότητας από τους μαθητές που εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά ως προς το φύλο

Παράγοντες σχολικής βίας και παραβατικότητας	Άνδρες		Γυναίκες		Mann Whitney Test	p-value
	μ.ό.	τ.α.	μ.ό.	τ.α.		
Συναισθήματα κατωτερότητας	2,29	0,84	2,08	0,76	-3,683	.000
Νοητικές-γνωστικές ανεπάρκειες	2,70	0,88	2,57	0,82	-2,274	.023
Τρόπος διαπαιδαγώγησης από την οικογένεια	1,67	0,79	1,50	0,63	-2,795	.005
Έλλειψη κατανόησης από τους γονείς	2,12	0,89	1,94	0,78	-2,829	.005
MME και τεχνολογία	2,19	0,92	2,03	0,84	-2,471	.013
Προέλευση από άλλη χώρα	2,79	0,88	2,67	0,88	-2,199	.028
Χαμηλές επιδόσεις του μαθητή	2,55	0,89	2,42	0,85	-2,139	.032
Κακοί χειρισμοί των εκπαιδευτικών	2,72	0,87	2,57	0,86	-2,339	.019

λές επιδόσεις του μαθητή» ($p=.032$), «νοητικές-γνωστικές ανεπάρκειες» ($p=.023$) και «κακοί χειρισμοί των εκπαιδευτικών» ($p=.019$). Οι γυναίκες εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι αυτοί οι παράγοντες συμβάλλουν περισσότερο στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές συγκριτικά με τους άνδρες συναδέλφους τους (Πίνακας 2).

Με κριτήριο τα χρόνια υπηρεσίας τους, οι απόψεις των εκπαιδευτικών διαφοροποιούνται μεταξύ τους σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο σε τρεις παράγοντες: «τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας του σχολείου» ($p=.001$), «φύλο του μαθητή» ($p=.006$) και «κακοί χειρισμοί των εκπαιδευτικών» ($p=.004$). Η διαφορά παρατηρείται μεταξύ των εκπαιδευτικών που έχουν λίγα χρόνια υπηρεσίας και των υπολοίπων. Οι εκπαιδευτικοί που έχουν υπηρεσία από 1 έως 5 έτη θεωρούν ότι αυτοί οι παράγοντες συμβάλλουν «αρκετά», ενώ οι υπόλοιποι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι συμβάλλουν «λίγο» στην εκδήλωση βίας και παραβατικότητας από τους μαθητές.

Αναφορικά με την κατοχή δεύτερου πτυχίου, οι απόψεις των εκπαιδευτικών παρουσιάζουν μεταξύ τους στατιστικά σημαντική διαφορά σε τέσσερις παράγοντες της εμφάνισης βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές: «περιβάλλον που ευνοεί την εγκληματικότητα» ($p=.003$), «μοναξιά» ($p=.023$), «απόρριψη/αποκλεισμός από τους εκπαιδευτικούς του σχολείου» ($p=.032$) και «MME και τεχνολογία» ($p=.025$). Σε όλες τις περιπτώσεις οι έχοντες δεύτερο πτυχίο θεωρούν σε μεγαλύτερο βαθμό σημαντικούς αυτούς τους παράγοντες συγκριτικά με εκείνους που δεν έχουν δεύτερο πτυχίο.

Οι απόψεις των εκπαιδευτικών κατόχων μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών, έναντι των απόψεων των εκπαιδευτικών που δεν κατέχουν αντίστοιχο τίτλο, δεν εμφανίζουν μεταξύ τους στατιστικά σημαντική διαφορά σε κανέναν παράγοντα που θεωρείται ότι επιδρά στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές. Το ίδιο περίπου ισχύει για τις απόψεις των εκπαιδευτικών που είναι κάτοχοι διδακτορικού διπλώματος σε σχέση με τις απόψεις εκείνων που δεν κατέχουν αντίστοιχο τίτλο. Οι απόψεις των δύο ομάδων διαφοροποιούνται μεταξύ τους σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο μόνο σε έναν παράγοντα: τους «κακούς χειρισμούς των εκπαιδευτικών» ($p=.001$). Οι εκπαιδευτικοί με διδακτορικό δίπλωμα θεωρούν ότι αποτελεί «αρκετά» σημαντικό παράγοντα ($\mu.ό.=2,22$), ενώ οι εκπαιδευτικοί χωρίς διδακτορικό δίπλωμα θεωρούν ότι αποτελεί «λίγο» σημαντικό παράγοντα ($\mu.ό.=2,66$). Αντίστοιχη είναι η εικόνα και με εκείνους που κατέχουν «άλλο» τίτλο σπουδών. Οι απόψεις των εκπαιδευτικών εμφανίζουν μεταξύ τους στατιστικά σημαντική διαφορά μόνο σε έναν παράγοντα: στην «απόρριψη/αποκλεισμό από τους συμμαθητές» ($p=.028$). Οι μη κάτοχοι «άλλου» τίτλου σπουδών ($\mu.ό.=2,13$) πιστεύουν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους κατόχους «άλλου» τίτλου ($\mu.ό.=2,45$) ότι ο αποκλεισμός από τους συμμαθητές ενισχύει την παραβατική συμπεριφορά.

Με κριτήριο τη βαθμίδα εκπαίδευσης και τον τύπο του σχολείου, και αναφορικά με τις απόψεις τους για τους παράγοντες που συμβάλλουν στην εκδήλωση βίας και παραβατικότητας από τους μαθητές, οι εκπαιδευτικοί του δείγματος εμφανίζουν στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ τους σε δύο παράγοντες: «οικονομική κατάσταση της οικογένειας/συνθήκες διαβίωσης» ($p=0,002$), όπου παρατηρείται διαφορά στις απόψεις μεταξύ αυτών που διδάσκουν στα επαγγελματικά λύκεια ($\mu.ό.=1,67$) και εκείνων που διδάσκουν σε γυμνάσιο ($\mu.ό.=2,11$) ή σε γενικό λύκειο ($\mu.ό.=2,07$), και «έλλειψη κατανόησης από τους εκπαιδευτικούς του σχολείου» ($p=0,019$), όπου παρατηρείται διαφορά μεταξύ των εκπαιδευτικών που διδάσκουν σε γενικό λύκειο ($\mu.ό.=2,88$) και των εκπαιδευτικών που διδάσκουν σε γυμνάσιο ($\mu.ό.=2,53$) ή επαγγελματικό λύκειο ($\mu.ό.=2,39$).

Ως προς την αστικότητα της περιοχής του σχολείου όπου διδάσκουν οι εκπαιδευτικοί του δείγματος, δεν παρατηρείται στατιστικά σημαντική διαφορά μεταξύ των απόψεών τους, εκτός από τον παράγοντα «περιβάλλον που ευνοεί την εγκληματικότητα» ($p=0,021$). Οι εκπαιδευτικοί που διδάσκουν σε σχολεία αστικών ($\mu.ό.=2,80$) και ημιαστικών ($\mu.ό.=2,76$) περιοχών θεωρούν ότι αυτός ο παράγοντας συμβάλλει σε μεγαλύτερο βαθμό στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές έναντι των εκπαιδευτικών που διδάσκουν σε σχολεία αγροτικών περιοχών ($\mu.ό.=3,04$).

■ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ

Η θεωρητική προσέγγιση της σχολικής βίας και παραβατικότητας επηρεάζει τη μελέτη και την ερμηνεία της. Οι μελέτες χρησιμοποιούν συνήθως τις συναινετικές και αιτιοκρατικές προσεγγίσεις. Στο πλαίσιο της αιτιοκρατικής προσέγγισης εξετάζονται οι παράγοντες που συμβάλλουν στη σχολική βία και παραβατικότητα. Οι σχετικές μελέτες δείχνουν ότι η σχολική βία δεν μπορεί να ερμηνευτεί μόνο με έναν παράγοντα, αλλά με έναν συνδυασμό παραγόντων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους, γεγονός που καταδεικνύει την πολυπλοκότητα του φαινομένου (Θάνος, 2020· Θάνος & Τσατσάκης, 2018). Αυτό προκύπτει και από τις απόψεις των εκπαιδευτικών του δείγματος, οι οποίοι απάντησαν ότι κανένας παράγοντας δεν συμβάλλει «πολύ» ή «καθόλου», αλλά όλοι οι παράγοντες συμβάλλουν «αρκετά» ή «λίγο» στην εκδήλωση βίας και παραβατικότητας από τους μαθητές. Τα αποτελέσματα συμφωνούν με εκείνα αντίστοιχης έρευνας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (Θάνος, 2016).

Το θέμα των παραγόντων που επιδρούν στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς από τους ανθρώπους απασχόλησε εξ αρχής την επιστήμη της εγκληματολογίας. Αρχικά η μελέτη εστιάστηκε στους ατομικούς παράγοντες, οι οποίοι δεν κρίθηκαν επαρκείς για την ερμηνεία του φαινομένου. Στη συνέχεια, με την πρόοδο των κοινωνικών επιστημών και κυρίως της κοινωνιολογίας, οι έρευνες στράφηκαν στους κοινωνικούς/περιβαλλοντικούς παράγοντες (Σπινέλλη, 2005· Φαρσεδάκης, 1986). Το ζήτημα των παραγόντων που επηρεάζουν γενικότερα τη συμπεριφορά του ανθρώπου απασχόλησε και άλλες επιστήμες, όπως η κοινωνιολογία, η παιδαγωγική, η ψυχολογία κ.λπ., οι οποίες αναδεικνύουν τη σημασία της επίδρασης των κοινωνικών/περιβαλλοντικών παραγόντων και συγκλίνουν στην άποψη ότι στη συμπεριφορά του ανθρώπου επιδρούν τόσο ατομικοί όσο και κοινωνικοί παράγοντες (Κουρκούτας & Θάνος, 2013· Πυργιωτάκης, 1994). Ωστόσο, οι περισσότερες μελέτες θεωρούν ότι μεγαλύτερο ρόλο διαδραματίζουν οι κοινωνικοί παράγοντες (Φρασεδάκης, 1986), χωρίς ωστόσο να υποτιμάται η σημασία των ατομικών παραγόντων (Κουράκης, 2018). Οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών του δείγματος συμφωνούν με τις σχετικές θεωρίες. Οι εκπαιδευτικοί ανέφεραν ότι οι παράγοντες που συμβάλλουν «αρκετά» στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές είναι κυρίως κοινωνικοί, ενώ οι παράγοντες που θεωρούν ότι συμβάλλουν «λίγο» είναι κυρίως ατομικοί.

Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν «αρκετά» σημαντικούς τους παράγοντες που συνδέονται με την οικογένεια, και κυρίως τον «τρόπο διαπαιδαγώγησης από την οικογένεια». Πράγματι, ο τρόπος διαπαιδαγώγησης διαφοροποιείται μεταξύ των οικογε-

νειών, ανάλογα με την κοινωνική ένταξη της οικογένειας. Η κοινωνικοποίηση που επιτελεί το σχολείο είναι όμοια με την κοινωνικοποίηση που διενεργούν οι οικογένειες που ανήκουν στα «άνωτερα» κοινωνικά στρώματα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τα παιδιά από τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα να αντιμετωπίζουν περισσότερες δυσκολίες προσαρμογής στο σχολείο, γιατί έχουν λάβει διαφορετική κοινωνικοποίηση στο «σπίτι» τους. Γι' αυτό ευθύνεται το σχολείο, το οποίο υιοθετεί και επιβάλλει με αυθαίρετο τρόπο το πολιτισμικό κεφάλαιο των «άνωτερων» κοινωνικών στρωμάτων (Bourdieu & Passeron, 1993). Η οικογένεια αποτελεί τον σημαντικότερο φορέα κοινωνικοποίησης για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού, γιατί οι γονείς αποτελούν πρότυπα για τα παιδιά τους. Επιπλέον, τα παιδιά, ιδιαίτερα όσα είναι μικρότερης ηλικίας, δεν μπορούν να διακρίνουν ποιο είναι το σωστό και ποιο όχι (Τάτσης, 1999). Με αυτή την άποψη συμφωνούν και οι εκπαιδευτικοί του δείγματος, οι οποίοι αξιολογούν ως πιο σημαντικούς τους παράγοντες που σχετίζονται με την οικογένεια, όπως είναι η έλλειψη κατανόησης από τους γονείς, άλλα οικογενειακά προβλήματα, οι συνθήκες διαβίωσης και γενικότερα η οικονομική κατάσταση της οικογένειας, η κοινωνική προέλευση και η άσκηση βίας στην οικογένεια. Πράγματι, προβλήματα στην οικογένεια όπως η άσκηση βίας, ο αλκοολισμός και η παραβατική συμπεριφορά των γονέων αποτελούν παράγοντες που επηρεάζουν τα παιδιά στην υιοθέτηση παραβατικής συμπεριφοράς (Φαρσεδάκης, 1986). Στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφοράς από τα παιδιά επιδρούν επίσης οι σχέσεις μεταξύ των γονέων και των παιδιών, όταν χαρακτηρίζονται από έλλειψη εμπιστοσύνης και αδιαφορία ή αρνητισμό (Πανούσης, 2009· Πυργιωτάκης, 1994).

Σε αρκετές περιπτώσεις, τα παιδιά που αντιμετωπίζουν δυσκολίες στο σπίτι καταφεύγουν σε παρέες συνομηλίκων αναζητώντας αποδοχή. Αυτές οι παρέες είναι πιθανό να έχουν παραβατική κουλτούρα, την οποία υιοθετούν όλα τα μέλη. Γενικότερα, η παρέα των συνομηλίκων ασκεί μεγάλη επίδραση στα παιδιά, επειδή τους δίνεται η δυνατότητα να ορίσουν τους κανόνες σύμφωνα με τα πιστεύω και τις επιθυμίες τους σε ένα πλαίσιο ισότιμης συμμετοχής. Ειδικά κατά τη διάρκεια της εφηβείας, η επίδραση της παρέας είναι πολύ μεγάλη (Κουράκης, 2013· Κουρκούτας & Θάνος, 2013· Τάτσης, 1999). Οι εκπαιδευτικοί συμφωνούν με την επίδραση που ασκεί στα παιδιά η παρέα, γι' αυτό και θεωρούν ότι ο σημαντικότερος παράγοντας μετά την οικογένεια –και συγκεκριμένα, μετά τον τρόπο διαπαιδαγώγησης της οικογένειας– είναι η παρέα των συνομηλίκων. Σημαντικό παράγοντα θεωρούν επίσης την εφηβεία.

Τα συναισθήματα κατωτερότητας, ο αποκλεισμός από τους συμμαθητές, η μοναξιά και η σχολική αποτυχία αποτελούν παράγοντες που συμβάλλουν «αρκετά» στην εκδήλωση βίας από τους μαθητές, σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευτι-

κών του δείγματος. Πράγματι, οι μαθητές που εμπλέκονται σε περιστατικά σχολικού εκφοβισμού, και ιδιαίτερα όσοι είναι αποδέκτες βίας/«θύματα», εμφανίζουν συνήθως χαμηλή αυτοεκτίμηση και είναι απομονωμένοι (Κουράκης, 2018). Παράγοντας εκδήλωσης σχολικής βίας είναι επίσης η σχολική αποτυχία.

Οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι τα ΜΜΕ και οι νέες τεχνολογίες συμβάλλουν «αρκετά» στην υιοθέτηση βίαιης και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές. Τα παιδιά είναι πιθανό να επηρεάζονται από τα αρνητικά πρότυπα και τις σκηνές βίας που παρουσιάζονται στα ΜΜΕ (Ιωαννίδη & Τραυλός, 2010). Η επίδραση που ασκούν τα ΜΜΕ εξαρτάται από τις κοινωνικές καταστάσεις (Αρτινοπούλου, 2001) και ιδιαίτερα από τον ρόλο που διαδραματίζουν στη ζωή των παιδιών οι γονείς, οι συγγενείς, οι φίλοι, οι εκπαιδευτικοί κ.λπ. Δεν έχει αποδειχθεί ότι υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ τηλεοπτικής βίας και παραβατικότητας των μαθητών (Πανούσης, 2010).

Σχολικοί παράγοντες όπως το αναλυτικό πρόγραμμα και ο τρόπος οργάνωσης και λειτουργίας του σχολείου, καθώς και οι εκπαιδευτικοί με τις πρακτικές τους συμβάλλουν «λίγο» στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές σύμφωνα με τις απαντήσεις των εκπαιδευτικών. Φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί δεν λαμβάνουν υπόψη τους ή ενδεχομένως να μη γνωρίζουν τις λειτουργίες του σχολείου (Θάνος & Φλουρής, 2018). Το σχολείο, όπως είναι γνωστό, ευθύνεται για τη χαμηλή σχολική επίδοση των μαθητών από τα λαϊκά κοινωνικά στρώματα και για τις συνέπειες αυτού του φαινομένου (Bourdieu & Passeron, 2014).

Η υποβαθμισμένη περιοχή και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον που ευνοεί την εγκληματικότητα συμβάλλουν «λίγο» στην υιοθέτηση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς, σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς του δείγματος. Οι εκπαιδευτικοί διατυπώνουν αυτή την άποψη επειδή θεωρούν ότι η συγκεκριμένη επίδραση εξαρτάται από τα χαρακτηριστικά της οικογένειας. Εκτός αυτού, η εθνοπολιτισμική προέλευση των μαθητών συμβάλλει «λίγο» στην εμφάνιση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από αυτούς. Φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί δεν υιοθετούν το στερεότυπο του «παραβάτη-αλλοδαπού» (Καρύδης, 2008). Τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας συμφωνούν με τα αποτελέσματα άλλων ερευνών (Νικολάου, 2013· Θάνος, 2016).

Ατομικοί παράγοντες, όπως είναι οι βιολογικοί, οι κληρονομικοί, οι νοητικοί-γνωστικοί και το φύλο, συμβάλλουν «λίγο» στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές. Σήμερα όλες οι μελέτες βρίσκουν ότι οι ατομικοί παράγοντες δεν επιδρούν ιδιαίτερα στην παραβατική συμπεριφορά των κοινωνικών υποκειμένων, παρά μόνο σε συνδυασμό με άλλους (Γεωργούλας, 2009· Φαρσεδάκης, 1986).

Οι απόψεις των εκπαιδευτικών διαφοροποιούνται μεταξύ τους κυρίως με βάση το φύλο. Οι γυναίκες θεωρούν σε μεγαλύτερο βαθμό, έναντι των ανδρών συναδέλφων τους, ότι συγκεκριμένοι κοινωνικοί παράγοντες συμβάλλουν περισσότερο στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές. Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες εμφανίζουν μεγαλύτερη ανασφάλεια απέναντι στην παραβατική συμπεριφορά των μαθητών (Douet, 1992). Επιπλέον, στην ελληνική κοινωνία, τον ρόλο του «μπαμπούλα» στα παιδιά όταν κάνουν ζημιές αναλαμβάνει ο άνδρας. Είναι γνωστή η φράση: «Όταν έρθει ο πατέρας σου, θα σε κανονίσει» (Θάνος, 2016). Τέλος, με κριτήριο τα έτη υπηρεσίας, τις σπουδές και την αστικότητα της περιοχής στην οποία βρίσκεται το σχολείο διδασκαλίας, οι απαντήσεις των εκπαιδευτικών εμφανίζουν στατιστική σημαντική διαφορά σε μεμονωμένες περιπτώσεις.

ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα συμπεράσματα της παρούσας έρευνας δεν είναι αντιπροσωπευτικά και δεν μπορούν να γενικευτούν, γιατί η επιλογή του δείγματος δεν έγινε με κάποιο συστηματικό κριτήριο, αλλά βάσει της ευκολίας πρόσβασης σε αυτό. Εκτός αυτού, μέσα από την παρούσα έρευνα δεν προκύπτουν στοιχεία για τα κριτήρια με τα οποία οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι ένας παράγοντας συμβάλλει ή όχι στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές. Αξίζει να επισημανθεί ότι τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας, όπως προκύπτει και από τη συζήτηση που προηγήθηκε, συμφωνούν με τις θεωρητικές προσεγγίσεις και τα αποτελέσματα άλλων ερευνών. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας και τους περιορισμούς της, οι εκπαιδευτικοί δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης του δείγματος θεωρούν ότι:

- Η σχολική βία και παραβατικότητα είναι ένα σύνθετο/πολύπλοκο φαινόμενο, γιατί οφείλεται σε έναν συνδυασμό παραγόντων που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους.
- Ατομικοί και κοινωνικοί/περιβαλλοντικοί παράγοντες συμβάλλουν στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές.
- Οι κοινωνικοί/περιβαλλοντικοί παράγοντες είναι πιο σημαντικοί έναντι των ατομικών στην εκδήλωση βίας.
- Οι οικογενειακοί παράγοντες συμβάλλουν «αρκετά» στην εκδήλωση βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές. Σημαντικότερος από όλους τους οικογενειακούς παράγοντες θεωρείται ο «τρόπος διαπαιδαγώγησης από την οικογένεια».

- Η παρέα των συνομηλίκων, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της εφηβείας, αποτελεί παράγοντα υιοθέτησης βίαιης και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές.
- Ψυχοκοινωνικοί παράγοντες, όπως ο αποκλεισμός, η μοναξιά και τα συναισθήματα κατωτερότητας, συμβάλλουν «αρκετά» στην εμφάνιση βίας και παραβατικότητας από τους μαθητές.
- Τα ΜΜΕ και οι νέες τεχνολογίες επιδρούν στην εκδήλωση βίαιης και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές. Φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί δεν γνωρίζουν ότι δεν υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ τους και ότι η επίδραση που ασκούν τα ΜΜΕ εξαρτάται από άλλους κοινωνικούς παράγοντες.
- Σχολικοί παράγοντες, όπως το αναλυτικό πρόγραμμα, η οργάνωση και λειτουργία του σχολείου κ.ά., συμβάλλουν «λίγο» στην εκδήλωση βίας και παραβατικότητας από τους μαθητές. Εξαίρεση αποτελεί η χαμηλή σχολική επίδοση. Φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί δεν γνωρίζουν την ευθύνη που έχει το σχολείο στην επίδοση των μαθητών ανάλογα με την κοινωνική τους προέλευση.
- Ατομικοί παράγοντες συμβάλλουν «λίγο» στην εκδήλωση παραβατικής συμπεριφορά από τους μαθητές.
- Οι απόψεις των εκπαιδευτικών για τους παράγοντες εκδήλωσης βίας και παραβατικής συμπεριφοράς από τους μαθητές διαφοροποιούνται μεταξύ τους σε στατιστικά σημαντικό επίπεδο με κριτήριο το φύλο.

Τα αποτελέσματα και τα συμπεράσματα της παρούσας μελέτης μπορούν να αξιοποιηθούν στην επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, στον εμπλουτισμό των προγραμμάτων εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών και στην πολιτική κατά της βίας και του εκφοβισμού στο σχολείο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξιάδης, Σ. (2004). *Εγκληματολογία*. Αθήνα: Σάκκουλας.
- Αρτινοπούλου, Β. (2001). *Βία και πολιτικές στο σχολείο. Έρευνες και πολιτικές στην Ευρώπη*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Baldry, A. C. (2003). Bullying in schools and exposure to domestic violence. *Child Abuse & Neglect*, 27(7), 713-732.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. (1993). *Οι κληρονόμοι. Οι φοιτητές και η κουλτούρα* (εισαγωγή Ν. Παναγιωτόπουλος, μετάφρ. Ν. Παναγιωτόπουλος & Μ. Βιδάλη). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Bourdieu, P. & Passeron, J.-C. (2014). *Η αναπαραγωγή. Στοιχεία για μια θεωρία του εκπαιδευτικού συστήματος* (πρόλογος Ν. Παναγιωτόπουλος). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Bryman, A. (2017). *Μέθοδοι κοινωνικής έρευνας* (επιστ. επιμ. Π. Σακελλαρίου, μετάφρ. Α. Αϊδίνης). Αθήνα: Gutenberg.

- Γεωργούλας, Σ. (2000). *Ανήλικοι παραβάτες στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Γεωργούλας, Σ. (2009). *Παρέκκλιση ανηλίκων. Θεωρητική, ερευνητική προσέγγιση και πολιτικές*. Αθήνα: ΚΨΜ.
- Chartier, M. J., Walker, J. R., & Naimark, B. (2010). Separate and cumulative effects of adverse childhood experiences in predicting adult health and health care utilization. *Child Abuse & Neglect*, 34(6), 454-464.
- Douet, M. (1992). *Πειθαρχία και τιμωρίες στο σχολείο*. Αθήνα: Σύγχρονη Εκπαίδευση.
- Espelage, D. L., Bosworth, K., & Simon T. R. (2000). Examining the social context of bullying behaviors in early adolescence. *Journal of Counseling and Development*, 78(3), 326-333.
- Ζαραφωνίτου, Χ. (2004). *Εμπειρική Εγκληματολογία*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Hanish, L. D., Kochenderfer-Ladd, B., Fabes, R. A., Martin, C. L., & Denning, D. (2004). Bullying among young children: The influence of peers and teachers. In D. L. Espelage & S. M. Swearer (Eds), *Bullying in American schools: A social-ecological perspective on prevention and intervention* (pp. 141-159). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Θάνος, Θ. (2009). Οικογένεια και σχολική παραβατικότητα. *Εκπαιδευτικοί Ορίζοντες*, 4, 33-36.
- Θάνος, Θ. (2016). *Αποκλίνουσα και παραβατική συμπεριφορά των μαθητών στο σχολείο* (πρόλογος-επίμετρο Γ. Πανούσης). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Θάνος, Θ. (2017). *Σχολική διαμεσολάβηση. Θεωρία, εφαρμογή, αξιολόγηση* (πρόλογος Γ. Πανούσης). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Θάνος, Θ. (2020). Μεθοδολογικά ζητήματα στη μελέτη της σχολικής βίας. Στο *Εγκληματολογία: Περιβλεπτον αλεξίφωτον; Τιμητικός Τόμος για τον Ομότιμο Καθηγητή Γιάννη Πανούση* (σσ. 179-188). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Θάνος, Θ. & Μπούνα, Α. (2015). Έμφυλες διαστάσεις της βίας στο σχολείο. Στο Θ. Θάνος (επιστ. επιμ.), *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης στην Ελλάδα. Ερευνών απάνθισμα* (σσ. 377-386). Αθήνα: Gutenberg.
- Θάνος, Θ. & Τσατσάκης, Α. (2018). *Σχολική βία και σχολικός εκφοβισμός. Μεθοδολογικά ζητήματα, διαστάσεις και αντιμετώπιση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Θάνος, Θ. & Φλουρής, Γ. (2018). Σχολική αποτυχία: Ο ορισμός και οι παράγοντες σύμφωνα με τις απόψεις των εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στο Χ. Βιτσιλάκη & Δ. Γουβιάς (επιστ. επιμ.), *Ανιχνεύοντας την κρίση* (Επιλεγμένα κείμενα από τις εισηγήσεις του 2ου Πανελλήνιου Συνεδρίου Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης) (σσ. 161-181). Αθήνα: Gutenberg.
- Θάνος, Θ., Καμαριανός, Ι., Κυρίδης, Α., & Φωτόπουλος, Ν. (2017). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης. Εισαγωγή σε βασικές έννοιες και θεματικές* (πρόλογος Κ. Τσουκαλάς, επίλογος Μ. Ηλιού). Αθήνα: Gutenberg.
- Θεμελή, Ό. (2013). Μαθησιακές δυσκολίες και παραβατική συμπεριφορά. Αιτιώδης σχέση ή αυθαίρετη σύνδεση; Στο Η. Κουρκούτας & Θ. Θάνος (επιστ. επιμ.), *Σχολική βία και παραβατικότητα* (σελ. 79-91). Αθήνα: Τόπος.

- Ιωαννίδη, Β. & Τραυλός, Α. (2010). Διαχείριση προβλημάτων σχολικής τάξης: Δεξιότητες εκπαιδευτικών για την επικοινωνία με μαθητές που παρουσιάζουν προβλήματα συμπεριφοράς («προλαμβάνοντας»). Στο *Τιμητικός Τόμος Καλλιόπης Δ. Σπινέλλη* [ανάτυπο] (σσ. 859-881). Αθήνα-Κομοτηνή: Αντ. Σάκκουλας.
- Καρύδης, Β. (2008). Μετανάστευση: Εγκληματολογική προσέγγιση. Στο Γ. Πανούσης (επιμ.-εισαγωγή), *Επικίνδυνα παιδιά ή παιδιά σε κίνδυνο; Πρωταγωνιστές και θύματα της νεανικής εγκληματικότητας* (σσ. 44-47). Αθήνα: Lector.
- Κουράκης, Ν. (2013). Ο παραβατικός έφηβος. Στο Η. Κουρκούτας & Θ. Θάνος (επιστ. επιμ.), *Σχολική βία και παραβατικότητα* (σελ. 115-124). Αθήνα: Τόπος.
- Κουράκης, Ν. (2018). Μορφές σχολικής βίας και δυνατότητες αντιμετώπισής της. Στο Θ. Θάνος & Α. Τσατσάκης (επιστ. επιμ.), *Σχολική βία και σχολικός εκφοβισμός. Μεθοδολογικά ζητήματα, διαστάσεις, αντιμετώπιση* (σσ. 61-79). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Κουρκούτας, Η. & Chartier, P. J. (2008). *Παιδιά και έφηβοι με ψυχοκοινωνικές και μαθησιακές διαταραχές. Στρατηγικές παρέμβασης*. Αθήνα: Τόπος.
- Κουρκούτας, Η. & Θάνος, Θ. (2013). Ένταξη εφήβων με αντικοινωνικές και παραβατικές συμπεριφορές στο σχολείο: Μακροκοινωνικές και ψυχοκοινωνικές διαστάσεις. Στο Η. Κουρκούτας & Θ. Θάνος (επιστ. επιμ.), *Σχολική βία και παραβατικότητα* (σσ. 189-237). Αθήνα: Τόπος.
- Νικολάου, Γ. (2013). Σχολικός εκφοβισμός και εθνοπολιτισμική ετερότητα. Στο Η. Κουρκούτας & Θ. Θάνος (επιστ. επιμ.), *Σχολική βία και παραβατικότητα* (σσ. 53-80). Αθήνα: Τόπος.
- Olweus, D. (1999). *Sweden. In the nature of school bullying: A cross-national perspective*. London: Routledge.
- Πανούσης, Γ. (2009). (Ενδο)σχολική βία: Χωρίς όρια και χωρίς ορίζοντα; [προφορική εισήγηση]. Στο Θ. Θάνος (επιστ. επιμ.), *Παιδική παραβατικότητα και σχολείο* (σσ. 74-84). Αθήνα: Τόπος.
- Πανούσης, Γ. (2010). Από το «κυνηγημένο» παιδί της τηλεόρασης στο παιδί «κυνηγό» του videogame. Στο *Τιμητικός Τόμος Καλλιόπης Δ. Σπινέλλη* [ανάτυπο] (σελ. 937-961). Αθήνα: Σάκκουλας.
- Πανούσης, Γ. (2013). (Ενδο)σχολική βία: Χωρίς όρια και χωρίς ορίζοντα; Στο Η. Κουρκούτας & Θ. Θάνος (επιστ. επιμ.), *Σχολική βία και παραβατικότητα* (σσ. 21-34). Αθήνα: Τόπος.
- Πανταζή-Μελίστα, Ε. (2013). *Αναμορφωτικά μέτρα, η επιρροή αυτών στην ψυχική υγεία των ανηλίκων και στην πρόληψη της παραβατικότητας*. Αθήνα: Σάκκουλα.
- Πυργιωτάκης, Ι. (1994). *Κοινωνικοποίηση και κοινωνικές ανισότητες*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Rose, C. A., Monda-Amaya, L. E., & Espelage, D. L. (2010). Bullying perpetration and victimization in special education: A review of the literature. *Remedial and Special Education*, 32, 114-130.
- Σπινέλλη, Κ. (2005). *Εγκληματολογία. Σύγχρονες και παλαιότερες κατευθύνσεις* (2η έκδ.). Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας.

Σπυρόπουλος, Φ. (2011). *Σχολικός τραμπουκισμός*. Αθήνα: Σάκκουλας.

Τάτσης, Ν. (1999). *Κοινωνιολογία. Κοινωνική οργάνωση και πολιτισμικές διεργασίες* (τόμος β΄, 6η έκδ.). Αθήνα: Οδυσσέας.

Τσαλίκογλου, Φ. (1987). *Ο μύθος του επικίνδυνου ψυχασθενή*. Αθήνα: Παπαζήσης.